

אישה כשרה, אישה משכלת: קינות על דמויות נשיות ייחודיות

טובה בארי

מעמדן הנחות של נשים בחברה היהודית בימי הביניים, כמו בחברות האחרות בסביבה – החברה המוסלמית והחברה הנוצרית – אינה צריכה ראייה. הנושא נדון רבות במחקר מהיבטים מגוונים, היסטוריים וספרותיים כאחד, ולא כאן המקום לחזור לדיונים אלה. פרופסור טובה רוזן, שלכבודה מוקדש מאמר זה בהערכה רבה, היא ללא ספק מהחוקרות המובילות בתחום זה – רוזן עסקה בבירור מקומה ומעמדה של האישה ביצירות ספרות עבריות מימי הביניים במאמרים רבים ובשני ספרים מקיפים.¹

דברי במאמר זה נשענים על עולם הגניזה הקלסי, כלומר על מקורות מהמאה האחת-עשרה ועד המאה השלוש-עשרה. נשים יהודיות בעולם המוסלמי של ימי הביניים, שבחייהן היו מודרות מרוב תחומי המרחב הציבורי, זכו דווקא במותן ל"שוויון מתקן". כידוע, עולמם של קדמונינו היה מלא שירה, ובימי אבל הם נהגו להיפרד מיקיריהם ולבטא את כאבם ביצירות שיריות, המכוננות בכתבי היד "הספדים", "קינות" ו"צידוקי דין".² על תוכנם של הספדים כאלה, שנכתבו בצורות שיר, אומר עזרא פליישר:

לפי הנראה רוב המשוררים הקפידו שלא למחזר שירי מספר. מפני זה הם הרשו לעצמם, יותר מאשר בסוגי הפיוט האחרים, לתת סמני היכר אישיים במת הנספד, ואף לשרטט לפעמים את דמותו כמו שהיתה באמת. לעתים לא רחוקות הם נוקבים בשמו ובשם בניו, מזכירים פרטים על משפחתו, מונים מעשים שעשה, מציינים תפקידי מנהיגות שמילא, ומעלים על נס את גדולתו בתורה ובחכמה. לפעמים הם

1 Tova Rosen, *Unveiling Eve: Reading Gender in Medieval Hebrew Literature*, Philadelphia 2003. לגרסה עברית מורחבת של הספר ראו טובה רוזן, ציד הצבייה, קריאה מיגדרית בספרות העברית מימי הביניים, מאנגלית: אורן מוקד, תל אביב תשס"ו. וראו גם טובה רוזן, "הבגד והבגידה: ייצוגים נשיים בספרות העברית של ימי הביניים", מותר 5 (1997), עמ' 84-81; Tova Rosen, "On Tongues Being Bound and Let Loose: Women in Medieval Hebrew Literature", *Prooftexts* 8 (1988), pp.67-88; Tova Rosen, "Like a Woman': Gender and Genre in a Love Poem by Isaac Ibn Khalfun", *Prooftexts* 16 (1996), pp. 5-13.

2 להבחנות מדויקות בין המונחים האלה ראו חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 676, 697, 701-700.

מפרטים את נסיבות מותו. בעולם הממודר של תרבות ימי הביניים, עולם שבו לא ניתנה לנשים דריסת רגל אם לא במידה מזערית ובהקשרים מסוימים מאוד – ההספד היה שוויוני לחלוטין: נשים נספדו כדרך הגברים, בלא שום הפלייה כלל. בין ממצאי הגניזה נתגלו הרבה עשרות הספרים על נשים, ומחלק נכבד מאלה עולה עדות יפה לא רק על הכבוד שחלקו להן (ולו במיתתן) בימי קדם, אלא גם על האהבה שנאצלה אליהן, בחייהן, מכני זוגן וילדיהן. יש לזכור שההספרים נאמרו ברוב עם, וביטאו מטבע הדברים את הערכים הדתיים, המוסריים והחברתיים שהיו מקובלים בימי מחבריהם על כלל העדה.³

במאגר של המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר נרשמו כמאתיים וחמישים הספרים וצידוקי דין שנכתבו על מותן של נשים במגוון גילים ומצבים משפחתיים: בהם שירים המזכירים את גילה הצעיר של הנפטרת שטרם נישאה לאיש, או מספרים על יולדת שהשאירה אחריה עולל יתום; שירים אחרים מספרים על הבעל-האלמן המתקשה להתנחם ועל הילדים שנותרו יתומים ועל מצבים כיוצא באלה. את רוב ההספרים חיבר חזן הקהילה או אדם שמקצועו בכך, שהיה קל לשון ומהיר כתיבה, שהרי לא היה אפשר להכין יצירות כאלה מראש, וגם אם היה לפני המחבר שלד כלשהו של הספד מן המוכן, היה עליו להתאימו לנסיבות שלפניו: להזכיר בו פרטים מחיי הנפטר או הנפטרת, להזכיר את הילדים, את הבעל או את ההורים וכד'. אולם מתוכנם או מכותרתם של אחדים מן ההספרים על נשים, ברור שקרוב משפחה, האב או הבעל,⁴ חיבר אותם לזכר יקירתו, ובכך השאיר לנו תיעוד אישי ומרגש במיוחד. לא כאן המקום למצות את הדיון בהספרים השיריים על נשים שעלו מן הגניזות; הנושא ראוי לטיפול רחב ומפורט בהקשר אחר. כאן ברצוני להביא דוגמאות לכמה מן השירים, שמעוצבות בהם דמויות נשיות בלתי שגרתיות בחברה הימי ביניימית של עולם הגניזה. מהדוגמאות האלה אפשר ללמוד על מעמדן יוצא הדופן של הנשים ההן ועל ההערכה הכנה שהמקורבים אליהן, וכנראה גם הקהילה שהשתייכו אליה, רחשו להן ולפועלן.

על אוריינות בקרב נשים יהודיות בימי הביניים בארצות האסלאם, ובמיוחד במצרים, בזמן הנדון כאן, נותרו לנו עדויות מעניינות. רוב התעודות מן הגניזה בנושא זה

3 עזרא פליישר, "שיר מספד לגדול בישראל" (קינה על מות אברהם הכהן, ליוסף אבן אביתור, על פי כ"י אנטונין 1100), שמחה רו (עורך), קובץ הציונות הדתית, ג, מוקדש לזכרו של הרב ד"ר שלמה יוסף בורג ז"ל, ירושלים תשס"א, עמ' 272 (נרפס שוב: עזרא פליישר, השירה העברית בספרד ובשלווחותיה, ב, שולמית אליצור וטובה בארי (עורכות), ירושלים תש"ע, עמ' 525) [ההדגשות שלי, ט"ב].

4 ניסוח בגוף ראשון אינו ראיה מספקת לכך שהאבֵּל הוא מחבר הקינה. יש הספרים המנוסחים כאילו האבֵּל הוא שחיבר אותם כדי לעורר את רגשות הנוכחים (כזהו, למשל, רוב ההספד על השפחה, שיר ה שבנספח). אולם לעתים הכותרת שמעל השיר ותוכנו אינם משאירים ספק שהאבֵּל הוא המחבר (בייחוד אם כתב היד הוא אוטוגרף, וראו בהרחבה בהמשך). לעתים התוכן האישי מאוד מלמד שמחבר הקינה הוא האבֵּל עצמו. ראו, למשל, בהספד של יצחק כנוי (מצרים, המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה וראשית המאה השתים-עשרה) על מות אשתו, טורים כגון: "הנכספת אלי אביך ואמך גבירתי שהיו שרי ארץ גם קצינה" ובהמשך שם: "סיח לבכי וכל מקרה תשוקתי אגיד ואומר כיום לפניה" וכיוצא באלה ניסוחים. התחלת הקינה "נפשי במרר בכי" מועתקת בחלקה בכמה מקורות, בכ"י קמברידג' T-S NS 325.205; T-S NS 132.57 ועוד.

פורסמו בזמנו בידי שלמה דב גויטיין,⁵ ובעת האחרונה סוכמו גם בידי יהודית ר' בסקין, בתוספת עדויות על חינוך נשים בארצות אשכנז.⁶ מן התעודות האלה עולה שלצד לימוד מקצועות "נשיים" כגון רקמה ותפירה, זכו בנות, למצער, ללמוד להתפלל.⁷ בית הספר, כלומר מוסד ובו כיתות לימוד ותלמידים רבים, לא היה קיים בזמן ההוא; המורה היה המוסד, והלימודים התקיימו באחד משלושה מקומות: בבית הכנסת (כמו במסגדים), בביתו של המורה, או בביתו של התלמיד או בביתה של התלמידה. סביר להניח שכאשר השיעור התקיים בביתו של המורה, היו גם בנותיו של המורה וכן אשתו חשופות לקלוט ממה שלמדו התלמידים הצעירים. כך יכלו קרובי משפחה של המורה – ולענייננו קרובות משפחה – לעזור על ידו בהוראה ובניהול "בית הספר", ובמקרים מסוימים אף למלא את מקומו בהיעדרו או להיות למלמדות עצמאיות. מתעודות רבות שאסף גויטיין עולה "שנשים מלמדות מקצועות עבריים היו תופעה רגילה", אף שהרמב"ם המעיט בערכן ובתרומתן.⁸ סביר להניח שנשים אחדות זכו להשכלה לא רק בהיותן "שומעות חינוך" שהקשיבו לשיעורים של הבנים – היו אבות שדאגו ללמד את בנותיהם (להלן דיון בשיירים ג ו-ד).⁹

- 5 שלמה דב גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' סג-עד, ובמקורות המובאים שם. בספרו האנגלי מסכם גויטיין את עיקרי הדברים שהביא בספר העברי בתוספת ביבליוגרפיה. ראו Shlomo D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, II, Berkeley-London 1971, pp. 183-186; Shlomo D. Goitein, "Some Lights on Jewish Education from the Cairo Geniza", *Gratz College Anniversary Volume*, Philadelphia 1971, pp. 83-110.
- 6 Judith R. Baskin, "Jewish Women in the Middle Ages", J. R. Baskin (ed.), *Jewish Women in Historical Perspective*, Michigan 1991, pp. 94-114; "חינוך נשים יהודיות והשכלתן בימי הביניים בארצות האסלאם והנצרות", פעמים 82 (תש"ס), עמ' 31-49. וראו גם א' בשן, "התמורות במעמדה החברתי וההשכלתי של האישה היהודיה במזרח התיכון", משפחות בית ישראל: 190 הכינוס למחשבת היהדות, יה, ירושלים תשל"ו, עמ' 177-187. וראו עוד René Levine Melamed, "'He Said, She Said': A woman Teacher in Twelfth Century Cairo", *AJS Review* 22 (1997), pp. 19-35. רוב המאמרים האלה עוסקים במקורות שציין גויטיין, מתרגמים אותם ומרחיבים את הדיון בהם. יהודית בסקין דנה במאמריה בהשכלת נשים בארצות נוצריות, נושא שלא נגעתי בו כאן. על אוריינות נשים בחברה המוסלמית ראו למשל A. S. Tritton, *Materials on Muslim Education in the Middle Ages*, London 1957, pp. 140-143.
- 7 כך עולה מסוף שאלה שנשלחה אל הרמב"ם בעניינו של מורה עיוור שלימד בנות קטנות. ראו תשובות הרמב"ם, ב, יהושע בלאו (מהדיר), ירושלים תשמ"ו, עמ' 525.
- 8 ראו גויטיין, סדרי חינוך, הערה 5 לעיל, עמ' סד, ובמקורות שם. על לימוד תורה של נשים קובע הרמב"ם: "מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד אלא הן מוציאות דברי תורה לדברי הבאי לפי עניות דעתן" (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א, יג). בעת האחרונה עסק אברהם גרוסמן בייחסו של הרמב"ם לנשים, כפי שהוא משתקף בדעותיו ובפסיקותיו. ראו אברהם גרוסמן, והוא ימשול בד? האישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים, ירושלים תשע"א, פרק 3. וראו במיוחד, עמ' 102-106, על זלזולו של הרמב"ם בכישוריה האינטלקטואליים של האישה, ובמקורות המצוינים שם.
- 9 על אבות שלימדו את בנותיהם (בעיקר אבות שלא היו להם בנים) נותרו עדויות אחדות. מפורסמת בהקשר זה כתו של הגאון שמואל בן עלי (בגדאד, המחצית השנייה של המאה השתיים-עשרה), שהייתה מלומדת בתורה ואף לימדה בחורים, ועל השכלתה יש עדויות בנות הזמן. אחת מהן עולה מקינה ארוכה שחיבר אלעזר בן יעקב הבבלי לזכרה, קינה שתחילתה: "להי מבכי בכי אדומים", ראו במהדורת שירי החול שלו Wout J. *The Secular Poetry of Elcazar ben Yacaqov Ha-Bavli*.

ואחרות, משכבות אמידות יותר, אף רכשו את השכלתן מפי מורים מקצועיים, ואולי גם מפי מורות מקצועיות.

נביא תחילה את השירים מתוך כתבי היד, השירים מתפרסמים כאן בפעם הראשונה, ונאמר עליהם דברים בהמשך.

שיר א

מקור: כתב יד סנט פטרסבורג, אוסף פירקוביץ IIA 1502, מכיל אוסף פיוטים ושירים רבים להזדמנויות מגוונות. השירים ממוספרים ברצף (האחרון נושא את המספר תנב), אבל כתב היד לקוי במקומות רבים, כמה מדפיו חסרים ואחרים קרועים. באוסף שירים מכמה וכמה סוגים: פיוטים, הספדים, שירים לחתן, לברית מילה, שירי שבח לאישים ועוד. כתב היד הועתק, ככל הנראה, בהקשר קראי, ומעל רוב השירים מופיעה כותרת המורה על ייעודם. הכתיבה מתוארכת למאה השלוש-עשרה בערך (אני מודה לד"ר עדנה אנגל על קביעה זו). ממקור זה בחרתי בשני הספדים על מלמדות. בשניהם המקצוע מצוין גם בכותרת. שירים א ו-ב מועתקים ברצף וסביבם עוד הספדים על נשים.

80 ע"א

	רסט פי מלמדה	
	על יְקָה וְטֵהוּרָה / מְלַמֶּדֶת הַתּוֹרָה	פז'מון]
	כְּשֵׁרוֹתָה וְצַדִּיקוֹתָה / בָּם יַעֲיֶדוּ [...]ה	
	אוֹי כִּי שָׁמַם בֵּיתָה / וְהִיא הִלְכָה לְקַבּוּרָה	[פז'
	יְפֵה חֲשׂוּקָה הַגּוֹנָה / כְּלִילַת דָּעָה וּבִינָה	
	אַחֻתָה בְּמֶר וּבְקִינָה / הוֹגָה בְּמִסְפֵּד וּמְרָה	5 [פז'
	הַמּוֹת בָּא פְתָאוֹם / לָהּ וְלֹא מִצָּאָה פְרִיּוֹם	
	יְאוֹת לִי לִיל יוֹם / לְאַבְלוֹתָה אֶעֱוֶרָה	[פז'
	גְבוּרָה בְּמִקְרָא / פּוֹחֶדֶת מְנוּרָא	
	אִמָּה בְּיָגוֹן וְצָרָה / מְקוֹיֵנֶת בְּגוֹרָה	[פז'

Van Bekkum (ed.), Leiden-Boston 2007, pp. 130-133. (שירו של אלעזר הכבלי נזכר גם אצל בסקין, "חינוך נשים", הערה 6 לעיל, עמ' 33). תופעות דומות מתועדות גם בארצות הנוצריות. גם מעתיקים מקצועיים לימדו לעתים את בנותיהם עברית, מקרא וכד', כדי שתוכלנה לעזור על ידם במלאכת ההעתקה. וראו עוד לעניין זה דיון בשירים ג ו-ד. על נשים מעתיקות שהשאירו תיעוד המאשש שלמדו את מקצוען מאביהן ראו: Michael Riegler and Judith R. Baskin, "May the Writer be Strong" Medieval Hebrew Manuscripts Copied by and for Women", *Nashim* 16 (2008), pp. 9-28.

10	הַעֲלֵמָה הַתְּמָה / לְבָה מְלֵא חֻכְמָה עַל הַמְלֻמְדוֹת רָמָה / יָדָה וְעַל כָּל בְּשָׂרָה	[פז']
	אַחֻתָּה עַל שָׂדִים / תִּסְפּוֹק וְעַל לְחִיִּים תַּחַת הַשָּׁמַיִם / אֵינן זוֹלָתָה יִשְׂרָה	[פז']
15	אַזְעַק עַל מְזֻמָּתָה / וְעַל עוֹצֵם חֻכְמָתָה וְעַל שִׁכְלָה מְזֻמָּתָה / אוֹי אָף אֵל בַּה חָרָה	[פז']
ע"ב	עָלֶיָה הַקְּטָנִים / יוֹשְׁבִים אַבְלִים אָנוּנִים וְהַנְּעָרִים כָּל יְגוּנִים / עַל מְלֻמְדַת הַדְּוִרָה	[פז']
	שׁוֹבֵי הַמְלֻמְדָה / בְּלִבְנוּ אֵשׁ יְקוּדָה גְּזָרָה מֵעַל יָרְדָה / וְנִשְׁבְּרָה הַמְּנוּרָה	[פז']
20	אֵל אֱלֹהִים יִרְחַמֶּיהָ / וַיִּנְחַם עִמָּיהָ בְּגֵן עֵדֶן יִשְׁמִימָהּ / שְׁבִי הֵן הַמְּאוֹשְׂרָה	[פז']

ביאור לשיר א

1 מלמדת התורה: מלמדת חומש (לנערים). כשרותה: הגינותה, יושרה. 5 הוגה במספד ומרה: נוהמת בדברי קינה מרים. 7 יאות [...] אעורה: ראוי שאומר קינה עליה כל הזמן ("ליל ויום"). 8 מנורא: מהאל. 9 בגזרה: בשל גזרת האל. 11 על המלמדות [...] כשרה: היא עלתה בכישוריה ובצדקתה על כל המלמדות. 12 על שדיים [...] לחיים: תכה ("תספוק") על חזקה ועל פניה, במחוות של אבלות. השוו ישעיהו לב, יב: "על שדים ספדים". 10 העלמה: מלמד כנראה שטרם נישאה. 14 מזמתה: מחשבתה, והמילה הועתקה שוב בטעות בטור הבא. 15 אף אל בה חרה: מותה מתפרש כתוצאה של כעס האל. 16-17 הקטנים [...] והנערים: תלמידיה. אנונים: אבלים. 18 בלבנו אש יקודה: אש הצער על הסתלקותך בוער בלבנו. מלמדה: מנוקד מלמדה. 19 ונשברה המנורה: סמל לאבל. 20 עמיה: רומז אולי למקורביה, למשפחתה או לקהילתה. 21 ישימיה שבי: אולי הכוונה שתהיה הנספדת קבועה בגן עדן לעולם. הן: כנראה כמו אכן. המאושרה: היא המלמדת שהגיעה לגן עדן.

שיר ב

מקור: כמו בשיר א.
80 ע"ב-81 ע"א

רע פי מלמדה
כָּל לְשׁוֹן מְגֵדָת / כְּשָׂרוֹת הַמְּלֻמְדָת

מְלֻמְדַת הַתּוֹרָה / חֻק לְבִנֵי יִשְׂרָאֵל
וַיּוֹרֶשֶׁת הַמְּשָׁרָה / מִן הָאֲנָשִׁים הָאֵל
אוֹי כִּי פִתְאוּם (סרה) | צָרָה | לָהּ בָּאָה מִהָאֵל

פז'מו[ן]

פזמ'ון]	וְאַחֲזֵתָהּ בְּקוֹל מְרָה עֲלֶיהָ סוֹפֶדֶת	5
	יֹשֶׁבֶת בְּחִלְחָלָה / אֲתִי וְאַחֲזֵתִי אֲתִי בְּיוֹם נַחֲרָצָה וְכָלָה / שְׁקִים לְבוֹשֵׁי שְׁמָתִי וְאַסְפָּדָה וְאַלִּילָה / מִי יִתֵּן לוֹ מָתִי פזמ'ון]	
	וְשָׁמָּה אָבֵד שְׂאוּלָה / כְּמוֹ חֵישׁ הִיא יוֹרֶדֶת	
	10 (עלמה) עמלה לִילָה וְיוֹמָה / הוֹגָה בְּתוֹרַת צוֹרָה אוֹי עַל בְּלוֹת עֲמָה / זְמַנָּה כְּבָה אוֹרָה 81 ע"א] מִשְׁתוּמִים זֶה מִקוֹמָה / הֵעֵת כָּל בְּנֵי דוֹרָה פזמון]	
	לְפִירוּדָה הַנְּעָרִים / צוֹרְחִים אֵן בְּרַכְתָּהּ וּמְלִיָּה הִיקָרִים / עֵת תִּקְרָא בְּתוֹרָתָהּ וּמַעֲשֵׂיָה הִישָׁרִים / אֵינן בְּמִלְמֻדוֹת כְּמוֹתָהּ פזמון]	15
	קָהֳלָה חֹד תוֹךְ בֵּיתָהּ / בְּלָבוֹ אֵשׁ יוֹקֶרֶת	
	שָׂאוּ עִמִּי כָל עֵדְתָהּ עֲדָתִי / קוֹל קִינָה וּבְכוּנִי וְיוֹם שְׂבִיעֵי לְמִיתָתִי / הַמְקוֹנְנוֹת יִנְהוּנִי 20 יְחִידָתִי יִדְרָתִי / יְגוֹנוֹתִי בְּאוּנִי פזמון]	
	בְּפִשְׁעֵי וְחַטָּאתִי / בְּפָנַי אֲז עוֹמֶדֶת	

ביאור לשיר ב

2 **התורה** [...] **ישראל**: את התורה שהיא ספר החוקים של ישראל, והלשון על פי תהלים פא, ה. **לבני ישראל**: אפשר שרומז גם לבנים, התלמידים. 3 **האל**: כמו האלה, דהיינו מבני הקהילה. 4 **אוי כי**: לשון קריאה של צער. **סרה**: מתוקן בשוליים ל"צרה". 6-11 כל המחזרות מושמעת מפי אחות הנספדת. **אתי**: כנראה שגוי כי המילה חוזרת בסוף הטור, ונראה שרצה לכתוב: **אמי**. 7 **נחרצה וכלה**: כיליון מוחלט, והלשון על פי ישעיהו י, כג ועוד. 8 **ואספדה ואילילה**: הלשון על פי מיכה א, ת. 9 **ושמה** [...] **יורדת**: שיעור הטור: ושמה אבד, כמו חיש היא יורדת שאולה, וסדר המילים בטור מכורח החרוז. 10 **עלמה**: כך במקור, אבל תיקנתי על פי ההקשר. 11 הטור רשום בשוליים. **אוי** [...] **זמנה**: אבוי על שחלפו, נשחתו ("בלות") חייה ("זמנה") **אורה**: אור החיים. 12 **משתומם**: המשמיע את הקינה שואל בתמיהה. **זה מקומה**: בקבר? האם ראוי שזה יהיה גורלה? 13 **נוהים**: מבכים, מלשון נהי. 14 **הנערים**: תלמידיה. 15 **עת תקרא בתורתה**: בשעה שלימדה אותם חומש. 17 **קהלה**: בני עדתה (הקראים?). **חד**: אינו מובן, ואולי רצה לומר: חג, מסתובב בימי השבעה. **בלבו**: של הקהל. 18-21 המחזרות מושמעת מפי הנפטרת. 18 **עדתה**: צ"ל: עדתי, כמתחייב גם מן החרוז ומן ההקשר. בין השיטין ומעל המילה "עדתה" נוספה המילה "עליה" בכתובה אחרת, ונראה שהיא ניסיון לתקן את הטור. 19 **ינהוני**: יבכו אותי. 20 **יחידתי ידידתי**: כנראה לשונות פנייה של חיבה אל האם והאחות המתאבלות. **יגונותי באוני**: באו עלי עצב וצער. 21 **בפשעי** [...]

עומדת: בשל חטאי.

שיר ג

מקור: כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS ENA 2935.16 (FGP C 32233), דף אחד. בע"א סוף של צידוק דין, גם הוא לאישה, וטורו האחרון הוא: "עת תעלי לרנן לצורך וקונ[ך]". אחריו פסוקים מישעיהו מב, יא; יחזקאל לז, יג. בע"ב התחלת השיר, אותיות: א-ג והמשכו (בחסרון דף, אותיות ד-כ) בכתב יד קמברידג' ספריית האוניברסיטה Or. UCL 1080.13 דף 14 ע"א-ע"ב, אותיות ל-סוף (אני מודה לד"ר רות למדן שהסבה את תשומת לבי למקור זה).

כתב היד הוא חלק מטומוס שהכיל הספדים וצידוקי דין על נשים, שדפיו נתלשו ונתפזרו. כתב היד מנוקד ניקוד טברני מלא. בכתב יד קמברידג', לפני השיר המובא כאן, מועתקת התחלה של צידוק דין נוסף בידי אותו מעתיק, שפתיחתו: "לבי יחיל בקרבי", ובראשו כתוב: "צידוק דין על אשה כשרה".

מקבילות: כתב יד קמברידג' T-S AS 114.55 (שרד קטע קטן ומעובד מההספד המובא כאן. בקרע נשתמרו שתי מחרוזות – אותיות גימ"ל ודל"ת [טורים 12-20] – ועוד מחרוזת זרה שאינה חלק מהשיר הזה, וכאן היא סיום להספד). כתב יד קמברידג' T-S AS 117.187 (שריד קטן מאוד, מנוקד, שאפשר לזהות בו את הרפרין "ואילילה על זאת"; אי אפשר לקבוע אם הוא חלק מהיצירה הנדונה כאן). אקרוסטיכון: א-[ד]; ל-ת

והרה איצ'א קטעה אכרי צנפתהא עלי אבנתי הצדקת [נוחה ערן
פזמ'ון] על זאת אִסְפְּדָה וְאִילִיָּה

5 |עו| / אִשֶּׁה הַכְּשֶׁרָה
הַגְּבִירָה הַיְקָרָה
הַכְּבוֹדָה הַהַדוּרָה
אֲשֶׁר נִגְדְּעָה וְנִפְלָה אִילִיָּה
על זאת [אספדה ואילילה]

10 |על / בֵּיתָה כִּי חָרַב
וְשִׁמְשָׁה כִּי עָרַב
אֶעֱשֶׂה מִסְפֵּד רַב
וְאָרִים קוֹל כְּחוֹלָה וְאִילִיָּה
פז'מון על זאת אספדה ואילילה]

15 |על / גוּמְלַת חֲסָדִים וְצַדִּיקוֹת
וּמִזְאָסֶת כְּבָצַע מַעֲשֵׂקוֹת
אֲגַדִּיל בְּכִי וְנִאֲקוֹת
עַד לְמַעְלָה וְאִילִיָּה
פז'מון על זאת אספדה ואילילה]

על / דוכרת אמת במלה
 ואוחזת ביושר פעולה
 ומתרחק! מכל שוא ועוולה
 אספור ואגביר יללה איילילה] 20

על / לומדת לעשות חוקה
 ובתום וביושר דבקה
 ועושה עם יתומים ועניים צדקה
 אשר רחקה מגבולה איל'ילה]
 פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 25

על / מתפללת תפלה בעתה
 וחוזרת לעשות מלאכתה
 אשר קרב קצה וכא עתה
 אוי לי כי נעדרה מקהלה איל'ילה]
 פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 30

על / נסיכה וגבירה במשפחתה
 וגדולה וחשובה בעדתה
 אשר לא עלתה ארוכה למכתה
 ולא רוח והצלה [אילילה]
 פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 35

על / סובלת עול החקים
 ללמוד וללמד ולהקים
 כדרכי צדיקות וצדיקים
 אשר בלבכם לאל מסלה [אילילה]
 [פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 40

על / עושה [ע"ב] רצון יוצרה
 ועוזבת רצון יצרה
 אשר נשחת הודה וכבה נרה
 ביום חשך ואפלה [אילילה]
 פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 45

על / פותחת פיה בחכמה
 ויודעת דעת ומזמה
 בתורת יי תמימה
 להגות יומם ולילה איל'ילה]
 פז'מון על זאת אספדה ואילילה] 50

על / צופיה הליכות ביתה
 לשמור טהרת נדתה
 ומברכת להפריש חלתה
 דמעי פנהר אזילה [אילילה]
 פדן/מון על זאת אספדה ואילילה] 55

על / קוראה מקרא ומשנה
 ללמוד וללמד ולשנה
 אקונן ואספור לחדשי השנה
 בכך חדש כבתחלה ואילילה]
 על זאת [אספדה ואילילה] 60

רוח יי במלונה תניחנה
 ותורתו בהקיצה תשיחנה
 ולנעים גורלה יעמידנה
 בנעת] שילום שכר כל פעולה

שערי גן עדן יפתחו לה 65
 ועם הצדיקות והנביאות יהי חלקה וגורלה
 בואי כלה עלי יענו למולה
 בשערים אותה להלה

תהי נפשך בתי צרורה בצרור החיים 70
 ותזכי גברתי אהובתי יחידתי לישב תחת עץ החיים
 ועם הצדיקים והצדיקות ותחקי ותפתחי לחיים
 עם כל הכתוב לחיים
 כאשר הבטיח האל הנאמן בכל דבריו סלה

ככת>וב ונתתי רוחי בכם וחייתם והנחתי אתכם על אדמתכם וידעתם כי אני יי דברתי
 ועשיתי נאם יי (יחזקאל לו, יד)

ביאור לשיר ג

תרגום הכותרת: גם זה שיר אחר שחיברתי על (לזכר) בתי הצדקת נוחה עדן

1 על זאת אספדה ואילילה: מיכה א, ח. חלק פסוק זה משמש גם בהספדים אחרים. 2 על: מילה קבועה הפותחת את מחרוזות השיר להוציא שלוש האחרונות. 8 ושמשה כי ערב: שקיעת השמש מסמלת את סוף החיים. 10 קול כחולה: ירמיהו ד, לא. ואילילה: ואזעק מתוך צער. מילה זו מסומנת בסוף רוב המחרוזות בקיצור, והיא נועדה להשלים את המשפט הפותח את המחרוזות ב"על" וכו' ומסתיימת ב"אילילה" או "ואילילה". 13 מעשקות: מעשה עושק. 14 ונאקות: ואנחות. והטור יורד אל שלאחריו. 17-20 על פי המקבילה. 19 ומתרחק: כך במקור, וצ"ל: מתרחקת. שוא [ע]ולה: דברי שקר ורשע. 21 לומדת לעשות חוקה: עושה את המוטל עליה. 24 רחקה

מגבולה: עזבה את ביתה (נפטרה). 28 **ובא עתה:** והגיע זמנה לצאת מהעולם הזה. 32 **בעדתה:** מקביל ל"קהלה" שבסוף טור 29. 33 **אשר [...]** למכתה: מכאן שהייתה חולה טרם מותה, והטור גולש אל המשכו. 36 **סובלת עול החקים:** מקיימת את המצוות. 37 **ולהקים:** כמו ולקיים. 18-39 **כדרכי [...]** מסלה: מתנהלת כמו כל הצדיקים שהאל שוכן בלבם. סוף טור 38 גולש אל שלאחריו. 41 **יוצרה:** בוראה, האל. 43 **הודה:** יופייה. **נרה:** בפנים כתב "אורה" ותיקן בשוליים ל"נרה". **וכבה נרה:** הנשמה משולה לנר וכיבוי הנר מסמל את הסתלקות הנשמה. לצירוף השוו משלי כ, כז: "נר יי נשמת אדם". הטור גולש אל שלאחריו. 44 **ביום חשך ואפלה:** ביום המוות. 46 **פותחת פיה בחכמה:** על פי משלי לא, כו. 47 **ומזמה:** ומחשבה. **דעת ומזמה:** משלי א, ד. 48-49 **בתורת [...]** **ולילה:** לומדת תורה כל הזמן. **בתורת יי תמימה:** על פי תהלים יט, ח. ושני הטורים על פי יהושע א, ח: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיו והגית בו יומם ולילה וגו'". 51 **צופיה הליכות ביתה:** משלי לא, כז. 52-53 **לשמור [...]** להפריש חלטה: שלוש המצוות שנשים בלבד מחויבות בהן: שמירה על ימי נידה, הפרשת חלה מן העיסה והדלקת הנר בשבת. וראו משנה, שבת ב, ו: "על שלוש עברות נשים מתות בשעת לדתן, על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר". 54 **דמעי כנהר אזילה:** ציור היפרבולי לבכי רב. 57 **ללמוד ולשננה:** הנספדת הייתה לא רק בקיאה במקרא ובמשנה, היא גם לימדה אחרים. 58-59 **לחדשי השנה [...]** כבתחילה: אולי נרמז כאן מנהג שבשנה הראשונה נהגו להשמיע הספד בכל חודש. מטור 61 והלאה עובר השיר ללשונות פְּרָדָה מן המנוחה ואיחולים לקבלתה בגן עדן ולציפייה לתחיית המתים לעתיד לבוא. 61 **רוח [...]** **תניחנה:** הלשון על פי ישעיהו סג, יד, והביטוי "רוח יי תניחנו" שגור באגרות מן התקופה לאחר ציון שמו של המת, לרוב בראשי תיבות (ר"ת). **במלונה:** במשכנה, בגן עדן. 62 **ותורתו בהקיצה תשיחנה:** הלשון על פי משלי ו, כב. 63 **ולנעים גורלה יעמידנה:** על פי דניאל יב, יג. והטור גולש אל שלאחריו. גם זה משפט שגור בהספדים. 64 **בעת:** לעתיד לבוא. **פעולה:** שכר כל מעשיו של האדם. 67 **בואי כלה:** על פי שיר השירים ד, ח: "אתי מלבנון כלה אתי מלבנון תבואי". **יענו למולה:** יאמרו לה הצדיקות והנביאות שבגן עדן. 68 **בשערים אותה להללה:** על פי משלי לא, לא. 69 **צורה בצרור החיים:** הלשון על פי שמואל א כה, כט. נוסח מקובל בתפילה לעילוי נשמתו של המת. 72 **עם [...]** לחיים: ישעיהו ד, ג.

שיר ד

מקור: כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS ENA 2935.17 (FGPC 3235), דף אחד. בע"א לפני השיר מועתק באותה כתיבה סופו של צידוק דין אחר, גם הוא על אישה: "מרחמך כי בגן עדנו יזרך טוב זבוד // אשת חן תתמוך כבוד // הצור". ייתכן שקטע זה נכתב לאותו אירוע כמו השיר שלאחריו. כתב היד הוא חלק מהטומוס שבו מועתק שיר ג, וראו תיאורו למעלה.

נזכר: "Jewish Education", Goitein, הערה 5 לעיל, עמ' 87, ושם תרגום לטורים 5, 7, 8. וכן Goitein, *A Mediterranean Society*, הערה 5 לעיל, ב, עמ' 184. טורים 5, 6, 7 מצוטטים גם על ידי בסקין, "חינוך נשים", הערה 6 לעיל, עמ' 34.

אקרוסטיכון: א-ג והתחלת אות דל"ת בלבד.

עא
אֶסְפֹּד וְאַבְכָּה וְאַנְוָדָה מֵתוֹךְ כָּאֵב לֵב וְעוֹצֵם דָּאָגָה
וְאַקְרָא לְמִקְוֵנוֹת לְסִפּוֹד וְלְעֵנוֹת בְּקוֹל יֵלֵל וְתוֹנָה

על מות הרבה הגבירה הצנועה החכמה אגדיל נהי ואנחה ולא אתן פוגה
ואצרח 'יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה' הצור

5 בזכרי חכמתך ותורתך וחסדיך ונועם אמריך ויושר וע'ב] פֶּעֶלְךָ
יקד יקוד פיקוד אש בלבי ותשתפך מרתי בקרבי על חסרוגך ושיכולך
ואומרה מי יתן לי שומע לי בעת אשר הייתי קוראך ועל פיסוקך שואלך
ואצעק 'הראיני את מראיך השמיעיני את קולך' הצור

10 גדל כאבי ועצבי ולבי למאוד דוה
על אסיפת הרבה הצדקת הצנועה החכמה אשר אין לה בכל הנשים שוה
עליה כאבל אם שחותי והילכתי קודר ונעוה
ואבקש ואומר 'השמיעיני את קולך כי קולך ערב ומראיך נאוה' הצור

דמיתי
....

ביאור לשיר ד

1 אנוחה: אתנווע (מרוב כאב). **ונועם דאגה:** דאגה עצומה (בסמיכות תיאור הפוכה). 2 ילל: יללה, צעקה. 3 הרבה: צורת נקבה של רב. נהי: קינה. **ולא אתן פוגה:** ולא אחדל, על פי איכה ב, יח. 4 יונתי [...] **המדורגה:** שיר השירים ב, יד. **הצור:** התחלת הפסוק "הצור תמים פעלו" וגו' (דברים לב, ד) שמשמש רפרין קבוע בצידוקי דין. 5 **ותורתך:** וידועותיך בתורה. **ונועם אמריך:** ואופן דיבורך הנעים. 6 **יקד [...]** **בלבי:** אש (הכאב) שורפת את לבי. ללשון ראו ישעיהו י, טז. 7 **מי [...]** **לי:** לו יכולתי שוב לשמוע. **מי יתן לי:** כמו מי יתתני, וללשון השוה איוב ט, יח ועוד. **הייתי קוראך:** הייתי מלמד אותך מקרא. **ועל פיסוקך שואלך:** ובוחן אותך על קטע המקרא ("פיסוקך") שלמדת בעל-פה (על פי Goitein, *A Mediterranean Society*, הערה 5 לעיל, ב, הערה 10). 8 **הראיני [...]** **קולך:** שיר השירים ב, יד. 9 **דוה:** כואב. 11 **כאבל אם [...]** **קודר:** על פי תהלים לה, יד: "כרע כאח לי התהלכתי כאבל אם קדר שחותי". **כאבל אם:** כמו אבל על מות אם. **שחותי:** הלכתי שפוף וכפוף מרוב צער. **קודר:** אפוף בעצב. **ונועה:** ובגוף מעוקם, ומקביל ל"שחותי". ללשון הטור השוה גם תהלים לח, ז: "נעויתי שחתי עד מאד כל היום קדר הלכתי". 12 **השמיעיני [...]** **נאוה:** שיר השירים ב, יד. 13 **דמיתי:** חשבתי. אין יותר.

נספח (שיר ה)

בכתב היד מאוסף פירקוביץ, שממנו הובאו שני ההספדים על המלמדות, נשתמר הספד מעניין על מותה של שפחה כשרה ונאמנה, ודברי ההספד מושמעים מפי המתאבל, הבעלים שלה. ברוב המשפחות האמידות בתקופה היא היו עבדים ושפחות.¹⁰ תפקידים של העבדים

10 Goitein Shlomo D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, I, Berkeley-London 1971, pp. 147-130 גויטיין סוקר בהרחבה את מקומם, מעמדם ותנאי העסקתם של עבדים ושפחות בקרב היהודים בחברת הגניזה, ולא כאן מקום להרחיב בעניין זה. על יחסי ארון ושפחה ראו גם מרדכי עקיבא פרידמן, "הרי את מקודשת לי לאחר שתשתחררי – הרי זו מקודשת; שתי תשובות מן הגניזה על נישואי שפחות", דיני ישראל ט (תשל"ה-תשמ"מ), עמ' קסא-קפא. ביתר הרחבה ראו מרדכי עקיבא פרידמן,

היה שונה משל השפחות; העבדים ייצגו את האדון בקשרי המסחר, נסעו עמו וטיפלו בעסקיו, ואילו השפחות עבדו במשק הבית או בטיפול בילדים בתפקיד האומנת, הנקראת בתעודות הגניזה ג'אריה. על פי ההלכה עבדים ושפחות חייבים לשמור על מצוות דת בסיסיות ועליהם לטבול במקווה כמו בגיור. בהספד מובלטת אדיקותה של השפחה בשמירת מצוות הדת (טורים 16-17), ועל תפקידה בטיפול בילדי המשפחה והאהבה שהם רחשו לה מרחיב המחבר בטורים 22-24.

תוכנו של הספד זה, כמו של קודמיו שנדונו למעלה, משקף מציאות בת הזמן והמקום, מציאות שמעידות עליה גם תעודות היסטוריות (מכתבים ומסמכים רשמיים של בית דין וכד'). יחסי קרבה כמו משפחתיים בין שפחה לאדונה או גברתה עולים ממכתבים שבהם השפחה מוסרת דרישת שלום לקרובי המשפחה של בעליה וכדומה. גם ביטויים להשתתפות בצער על מות שפחה נשתמרו במכתבים, ואפילו בשיר חול מאת יהודה הלוי,¹¹ אבל בין מאות ההספדים שנשתמרו בגניזות, הספד על שפחה (או עבד) טרם ראיתי.¹² אפשר שהדבר נובע מן האיסור שאסרו חז"ל להספיד עבדים ושפחות.¹³ ואולם, גם במקרה זה הייתה המציאות חזקה מן ההלכה הפסוקה, ואדם שהרגיש קרבה רגשית עמוקה וצער אמתי על מות שפחתו הכשרה ביקש להנציח אותה בהספד שהזמין להלווייתה.

זהה לשון השיר מתוך כתב יד סנט פטרסבורג, אוסף פירקוביץ IIA 1502, דף 84 ע"ב-85 ע"א. לתיאור כתב היד ראו למעלה, לפני שיר א.

ריבוי נשים בישראל, מקורות חזשים מגניזת קהיר, ירושלים ותל אביב תשמ"ו, עמ' 291-339 ובספרות שם. פרידמן מרגיש ש"המנהג המתירני של האסלאם, באשר ליחסי האדון ושפחתו, השפיעו אף על החברה היהודית" (שם, עמ' 291). להערכתו אין בקינה שבפנים (שיר ה) כל רמז ליחסים אסורים כאלה.

11 בשיר "השר עטרת כל ידידיך" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, א, חיים בראדי [מהדיר], ברלין תרנ"ד, שיר לא, עמ' 40-41. המשורר מנחם את נמענו על מות שפחתו ומתנצל שלא הגיע לבקרו בשל מחלת עיניים. Goitein, הערה 10 לעיל, עמ' 143. גויטיין מזכיר מקור זה ומתרגם כמה בתים מן השיר.

12 קביעה זו מתבססת על הרשומות שבמאגר מפעל השירה והפיוט בגניזה על שם עזרא פליישר. כאשר ייעשה רישום ממצה של כל חומר הגניזות בתחום זה, סביר שיימצאו הספרים נוספים גם על מות שפחות או עבדים. מעניין לציין שבכ"י פירקוביץ, שממנו מובא כאן ההספד על השפחה, מועתק (בדף 87 ע"א) שיר גנאי קצר על עבד: "ראו בן חם בעמדו בין שרידים / כקוף עלה סבכוהו ורדים // ואוי לדור אשר שריו בני כוש / לזאת לבות תמהים וחרדים // [...] משרה אבקש / ולהיות שר ואדון [...] דים // ותורה אמרה: ארור כנען / לאחיו יהיה עבד] עבדים". השיר שקול במשקל המרוּבָה, ומעליו נרשם: הג'ו (שיר גנאי) פי עבד. לא ברור לאיזו מטרה חובר.

13 על פי בבלי, ברכות טז ע"ב: "תנו רבנן: עבדים ושפחות אין עומדין עליהם בשורה ואין אומרים עליהם ברכת אבלים ותנחומי אבלים [...] אלא מה אומרים עליהם – כשם שאומרים לו לאדם על שורו ועל חמורו שמתו: 'המקום ימלא לך חסרונך', כך אומרים לו על עבדו ועל שפחתו". אבל השו"ת את דברי רבן גמליאל שקיבל תנחומים על מות עבדו ואמר: "אין טְבִי עבדי כשאר כל העבדים, כשר היה" (משנה, ברכות ז, ב). וראו עוד בכרייתא אחרת בבבלי, שם: "עבדים ושפחות אין מספדין אותן, רבי יוסי אומר: אם עבד כשר הוא אומרים עליו: הוי איש טוב ונאמן ונהנה מיגיעו".

לא	רעד פי ג'אריה כשורה) לא נשארה לי שמחה / אחרי זאת השפחה	
לא	להשפחה ממעוני / נגף בא מאדוני קונייה בני אמוני / בלבם אש אף קדחה	
לא	היתה יריאה מאל / (במלכתה) (במלאכתה) יום וליל ותתנרב לכל שואל / אוי לי חיש נלקחה	5
לא	תקפוה האסונים / ולנו מיהרו יגונים גבירתה ואישה עונים / גילתנו ברחה	
לא	השפחה היפה / מהולל בכל שפה למות נחרפה / וירדה שאל באנחה	
לא	לל הרבו ובכיה / וחלחלה ותאניה כתומתה לא היה / בשפחות משפחה	10
לא	יתרון על השפחות / לה בניה הארחות עליה האנחות / הגדילו בלא שכחה	
לא	אין שפחה בעיר צען / כמותה ובכני כנען אחריה מי יען / קולי וזכרה נמחה	15
לא	שפחה ולבה הואל / לאהבת שמע ישראל על השפחות האל / שמש צדקה זרחה	
לא	השפחות בכיתכם / הבו על בת דודכם והעבדים קינתכם / עוררו עם ה...ה	
לא	אדונה בעין בוכיה / עליה וובניה איה שפחתי בציה / שכנה ובגוש נחה	20
לא	וגברתה בקול קינים / תצעק וכן הקטנים יושבים אבלים אנונים / תוגתם בלבם שלחה	
לא	טפחה ורבתה אותם / ועצמה לה אהבתם היום מתוך ביתם / יצאה והכל זנחה	25

ביאור לשיר ה

כותרת: על שפחה כשרה.

2 נגף: מפגע, מכשול. 3 קוניה: בעליה. בני אמוני: אנשי אמת, ישרים. וצורת הריבוי מכורח החרוז. **בלבם** [...] קדחה: הצער והכעס בווערים בלבם. ללשון השוו: "כי אש קדחה באפי" (דברים לב, כב). 6 האסונים: צרות רבות, ואולי רומז למחלתה. ולנו: אדוניה, שבביתם עבדה. 7 ואישה: כנראה בעלה של גברת הבית, דהיינו אדונה. 8 מהולל: כך, וצ"ל: מהוללה. 9 למות נחרפה: נלקחה למות. ללשון השוו "עם חרף נפשו למוות" (שופטים ה, יח). שאול: לקבר. 10 וחלחלה: ופחד. ותאניה: יללה. ללשון ראו ישעיהו כט, ב ועוד. 12 בנוה הארחות: בהליכותיה הנאות, מלשון נוי (בסמיכות תיאור הפוכה). 14 צען: כינויה של פסטאט בתקופת הגניזה. ובבני כנען: ובין השפחות והעבדים. כנען הוא כינוי לעבד, על פי בראשית ט, כה: "ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו". 16 שפחה [...] ישראל: שפחה אשר לבה נטה אל יראת שמים. 17 שמש צדקה זרחה: על פי מלאכי ג, כ: "וזרחה לכם יראי שמי שמש צדקה ומרפא בכנפיה". 18 בת דודכם: לאו דווקא, קרובתכם במעמד. 20 וובנהיה: נראה משובש. לפני תיבה זו נותר רווח בכתב היד, ואפשר שו"ו אחת הייתה שייכת למילה החסרה שם. בנהיה: בבכי, בקינה. 21 בציה: בשממה, כינוי לקבר. ובגוש: ובאדמה. 21 הקטנים: כנראה ילדי הבית. 22 אנונים: אבלים. 23 תוגתם בלבם שלחה: גרמה לעצב שהם חשים בלבם. 24 טפחה ורבתה: טיפלה בהם הרבה. ללשון השוו איכה ב, כב: "אשר טפחתי ורביתי". ועצמה לה אהבתם: וחזיקה את אהבתם של הילדים אליה. 26 אלהי רוחות רצונו: הקב"ה ("אלוהי רוחות"), ברצונו, ויורד אל הטור הבא. 26-27 על [...] יטליל: ברכה על הקבר, והטור יורד אל המשכו. תנו: ברחמיו. הבקשה להטליל את הקבר קשורה לאמונה שהקב"ה יחיה מתים בטל תחייה. ראו בירושלמי, תענית פ"א ה"א (סג ע"ד): "אין המתים חיים אלא בטללים שנאמר 'יחיו מתיך' [...] כי טל אורת טליך וארץ רפאים תפיל" (ישעיהו כו, יט).

ענייני צורה ותוכן

ארבעה מהשירים שהבאנו כתובים בתבנית מעין אזורית,¹⁴ תבנית המאפשרת שילובו של רפרין, ומשום כך מתאימה לביצוע המשתף את הציבור בטקסי הלוויית המת או בטקסי זיכרון אחרים. מקורו של הרפרין, כמקובל בשירים בתבניות כאלה, הוא במחרוזת הפתיחה, אשר בהספדים וצידיוקי הדין היא לרוב קצרה ופשוטה,¹⁵ כפי שראינו בשירים שלמעלה. היקף המחרוזות בשירים א־ה קצר ופשוט: בכל מחרוזת שלושה טורים שחרוזם מתחלף ממחרוזת למחרוזת, והטור הרביעי, שחרוזו אחיד, מתחרז עם טורי מחרוזת הפתיחה (הרפרין). שיר ב מקיף יותר ועומד על ארבעה טורים ארוכים המתפצלים לשתי צלעיות עם חריזה פנימית. הצלעית האחרונה בכל מחרוזת נחרזת, כרגיל, עם טורי מחרוזת הפתיחה. במקומות אחדים יוצר החרוז הפנימי מתח תחבירי בין שתי צלעיות הטור, כמו בטורים 4 ו-14, והצלעית האחרונה בטור 12 גולשת אל הטור שלאחריו. שיר ג, אף שתבניתו מעין

14 על תבנית השיר המעין אזורי ראו שירמן, תולדות השירה העברית, הערה 2 לעיל, ובהפניות שם.

15 בצידוקי הדין שגור רפרין שמקורו בפסוק "הצור תמים פעלו" וגו' (דברים לב, ד) ולהכריז מן השירים האחרים אין הוא נקשר אל גוף המחרוזת בקשר חרוזי.

אזורית רגילה, ניכר בו מאמץ עיצובי מורכב יותר: שילובו של טור הרפריז, שהוא חלק מפסוק (מיכה א, ח), מעוגן בשיר זה לא רק מכוח החריזה האחידה שבסופי המחרוזות. פתיחתן הקבועה של המחרוזות במילה "על", שהיא גם התחלת הרפריז, מאפשרת למחבר ליצור משפט הממסגר את המחרוזות כולה ותוכנו הוא: "על אשה [...] אילילה". מבנה זה נשנה לפי סדר האלפבית, ובגופי המחרוזות בא פירוט המתאר את אופייה של האישה הנספדת, תכונותיה, השכלתה וכד'. רק בשלוש המחרוזות האחרונות, כאשר המחבר עובר לברכות המלוות את הנפטרת, המבנה משתנה: אין עוד שימוש במילת הקבע "על" וגם הרפריז נעדר, מפני שתוכנו אינו הולם עוד את הנאמר בקטעים אלה. ברור מכאן שהושקעה מחשבה בבינויו של השיר כדי להתאימו ליעודו. השיר הרביעי, שממנו שרדו למרבה הצער רק שלוש מחרוזות ראשונות, כתוב בתבנית סטרופית רגילה, וכל טור רביעי בה מסתיים בפסוק מקראי (כאן משיר השירים, וכנראה כך היה גם בהמשך). גם בשיר זה ניכר מאמץ "לשכלל" את השימוש השגור בסימומות מקראיות, שיטה רווחת בכמה וכמה סוגי פיוט. כאן המחבר הקדים לפסוק המצוטט מילות גישור הקושרות בין תוכנו של הפסוק לבין תוכנם של המחרוזות והשיר.

בעיון קרוב בטקסטים שהובאו כאן נמצא שבחמשת השירים נספדות, למעשה, שלוש נשים בלבד. אחת מהן הייתה מורה שלימדה מקרא לתלמידים, השנייה – תלמידת חכמים ובקיאא במקורות שאולי עסקה גם היא בהוראה,¹⁶ והשלישית – שפחה כשרה ונאמנה. על כל שלוש הנשים נאמר שהיו כשרות, לצד תכונות חיוביות אחרות, והתואר "כשרה" בהקשר זה משמעותו אישה הגונה וישרה המקפידה על מצוות הדת ומנהגי המקום.

שני השירים הראשונים (א, ב) נכתבו על אותה אישה: המורה, המלמדת. הראשון ליום הלווייתה, כנרמז במחרוזות האחרונה, והשני נועד להיקרא בתום השבעה: "יום שביעי למיתתי" (טור 19). בשני השירים נזכרות האם והאחות האבלות (א 5, 9, 12; ב 5, 6). בשניהם המחבר מבלית את שקדנותה של הנספדת ואת בקיאותה במקורות, את כישוריה המיוחדים שאין בין המלמדות מי שתשווה לה (א, 11; ב, 16), וכן את הקשר החם והאהדה שרחשו לה תלמידיה, הילדים הצעירים וגם הנערים הבוגרים (א 16, 17; ב 14, 15). בהספד הראשון המחבר הוא הדובר בשיר, והוא כנראה החזן או איש מחברי הקהילה; בשיר השני יש מעבר בין שלושה דוברים: המחבר פותח בדבריו שלו, אבל בטור 5 הוא מכין את המעבר אל המחרוזת הבאה, ושם אותה בפי האחות האבלה כציטוט ישיר מדבריה (טורים 6-9). שתי המחרוזות הבאות (טורים 10-17) נאמרות שוב מפי המחבר, ואילו במחרוזת החותמת הוא מדובב את הנפטרת, הפונה בקריאה נרגשת אל אמה ואל אחותה ומבקשת מבני הקהילה והמקוננות שיבכו אותה לציון תום ימי השבעה. אמצעי רטורי זה, של השמעת דברי המת מקברו, יוצר רושם רגשי חזק על הנוכחים, ומשוררים רבים נקטו שיטה זו כדי לעורר את תגובת הקהל בשעת האבל.¹⁷

16 כך אולי יש להבין את הטורים 56-57: "קוראה מקרא ומשנה // ללמוד וללמד ולשננה".
 17 השיטה נקוטה בידי פייטנים במזרח כבר מתקופה קדומה, והיא פותחה גם בידי משוררי ספרד הקלסיים. ראו דיון מפורט בנושא אצל ורדה פדבה, "קול המת בקינה", מחקר ירושלים בספרות עברית י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), אסופת מאמרים לזכר דן פגיס, עמ' 179-222, ובהפניות שם. ראו גם טובה בארי, "שתי קינות היסטוריות על רציחתו של אברהם התסתרני", תרביץ סט (תש"ס), עמ' 127-141.

נראה לי שגם שירים ג ו־ד מספידים את אותה האישה. אולי גם כאן, כמו בדוגמאות שלמעלה, נכתבו היצירות לשתי הזדמנויות אחרות: האחת (שיר ד) נתחברה, כנראה, קרוב למותה של האישה, שכן רגשי הכאב בשיר זה עזים יותר, וההיזכרות בשיחה עמה והגעגועים לשמוע ולראות אותה נחרצים וחדים; גם הטורים הארוכים והבלתי אחידים משקפים משהו מסערת הרגשות של הדובר בשיר. לעומת זאת, השיר השני (ג) מהוקצע יותר, מאורגן, יש בו מילת קבע ורפרין אחיד, תוכנו תיאורי ברובו, ורק בסופו הוא משתנה ונעשה אישי ומרוכז.

שני השירים מידי מעתיק אחד יצאו. בראש שיר ג כותרת המנוסחת בגוף ראשון ומתארת בדיוק את נסיבות חיבורו: ההספד נכתב על מות בתו של המחבר. עוד נזכר בכותרת שזהו שיר נוסף על מה שכתב קודם לכן לזכרה. הבת שהאב מבכה הייתה בשעת פטירתה אישה נשואה ובעלת בית,¹⁸ אישיות מוכרת ומכובדת בקהילה. בשני ההספדים מועלות על נס השכלתה, למדנותה ובקיאותה של הבת בלשונות דומים, ומובעת בהם הערצה יוצאת דופן לכישוריה אלה, עד שהיא מכונה פעמיים בשיר ד "רַבָּה" (צורת נקבה של "רב") כינוי בלתי שגור לאישה. בשיר ג, שהוא ארוך ומלא יותר, יש מקום לפירוט המצדיק את התואר "רבה": היא לומדת מקרא ומשנה (56–57), מתפללת בעתה, ולמרות אדיקותה אינה מזניחה את מלאכות ביתה ואת שאר חובותיה כלפי הקהילה והמשפחה. לשונות הפנייה האינטימיות שבסוף שיר ג, כגון "גברתי, אהובתי יחידתי" (טור 70) מזכירים לשונות חיבה דומות בשיר ד, שהמחבר מפיך מציטוט פסוקי שיר השירים. על כן נראה שאפשר לייחס את שני השירים למחבר אחד – האב השכול. כפי שהערתי למעלה, שירים ג ו־ד הם חלק מטומוס של הספדים שדפיו נתלשו ונתפזרו, ואלה ששרדו נכתבו כולם על נשים. אין לדעת אם כל השירים שהיו באוסף המקורי חוברו על מות הבת הנזכרת בשירים שנדונו בפנים, אבל לאור כישורי המחבר המתגלים בהספדים אלו ועוצמת הכאב העולה מהם, לא רחוק להניח שהאב השכול חיבר סדרת הספדים וצידוקי דין על האסון שפקד אותו במות בתו האהובה. כתב היד הוא אוטוגרף של מעתיק מקצועי,¹⁹ שגם הקפיד לנקד את הטקסטים ניקוד טברני מלא ומדויק. חבל שאין לנו יודעים מיהו ומתי והיכן פעל, ואין לנו יכולים לומר עליו בשלב זה אלא שהוא שייך לעולם הגניזה הקלסי ושהכתיבה אופיינית למאות האחת-עשרה–שתיים-עשרה.

סיכום

העדויות העולות מן התעודות ומגובות גם בשירים מלמדות על נוכחות כלשהי של נשים משכילות בחברה היהודית של עולם הגניזה, למרות ההגבלות שהוטלו על הנשים והיחס המזלזל בערכה של השכלת האישה, יחס המשתקף בפסקי דין, בשאלות ותשובות וביצירות

18 ראו למשל תיאורים כגון: "צופיה הליכות ביתה // לשמור טהרת נדתה // ומברכת להפריש חלתה" (טורים 51–53).

19 אולי מקצועו זה של האב קשור לכך שהבת זכתה ללמוד ממנו עברית וקריאה במקורות. וכבר ראינו למעלה (בהערה 9) שלעיתים חינוכו סופרים את בנותיהם לעזור להם ולהמשיך בעבודתם זו לאחר מותם. אפשר שהיעדר אזכורם של אחים אבלים מההספדים רומז שהנפטרת הייתה בת יחידה לאביה, והוא חניך אותה (כמעט) כמו בן.

ספרות בנות הזמן. נשים אלו רכשו שליטה מסוימת בשפה העברית ובמקרא – מעוזם הבלעדי של הגברים באותו הזמן – וכמה מהן אף השתמשו בדיעותיהן והתפרנסו מהוראה. עובדה זו מעידה, כנראה, שהפער בין הרצוי – על פי תפיסת המנהיגים, הפוסקים – לבין המציאות היה גדול יותר ממה שנדמה לנו היום. רוב העדויות ששרדו מאז הן פסקי ההלכה הכתובים דווקא, ואילו הווי החיים האמתיים מגיח אלינו בהקשרים נדירים ובתיעוד מקוטע ומועט יחסית. תיעוד כזה של החיים עולה מן השירים שליקטנו כאן מכתבי יד שנמצאו בגניזות. את ההספדים האלה, ויש עוד כדוגמתם, כתבו גברים: הבעל, האב ומספיד מקצועי נציג הקהילה, ומועלות בהם על נס נשים שהשיגו בחייהן מעמד מכובד ומוערך בתחום הלימוד וההוראה. יפים לענייננו דבריו של אברהם גרוסמן, ש"אין בכך כדי להקהות לחלוטין את הטעם המר המתקבל מהתבטאויות של חכמים, של סופרים ושל משוררים נגד נשים, אך יש בכך כדי להחלישו".²⁰

אוניברסיטת תל אביב

20 אברהם גרוסמן, "שותף או אחר – קווים למעמדה של האישה היהודייה בימי הביניים", חיים דויטש ומנחם בן-ששון (עורכים), האחר, בין אדם לעצמו ולזולתו, תל אביב 2001, עמ' 472.